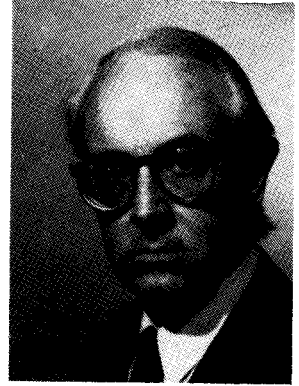

Prof. dr. A.C. Zijderveld

Van oude en nieuwe christenen

Cultuur en religie en het CDA

De religie verdwijnt niet, maar gaat op in de algemene cultuur. Zij wordt grondslag van onze verzorgingsstaat. De specifieke inbreng van de christen-democratie ligt in het expliciet maken van de grondwaarden van de Europese cultuur. De christen-democratie moet voor het zout in de pap zorgen.

Zonder zelfgenoegzaamheid maar ook zonder valse bescheidenheid mogen we constateren dat het CDA het in de eerste tien jaren van zijn bestaan goed heeft gedaan. De combinatie van nuchtere zakelijkheid ('no-nonsense' beleid) en morele inzet (het programma van de 'verantwoordelijke samenleving') heeft in de afgelopen jaren een zowel politiek als sociaal-economisch stempel op ons land gezet.

Dit succes heeft buiten de kringen van het CDA verbazing gewekt. Na alle veranderingen in de jaren zestig en zeventig – ontkerkelijking, ontzuiling, politisering, enzovoort – waanden velen de tijd voor een christelijke partij voorbij. Dat bleek een verkeerde inschatting te zijn: ontkerkelijking en de (vooral levensbeschouwelijke) ontzuiling hielden geenszins in dat ons land onchristelijk, laat staan anti-christelijk werd. Ontkerkelijking en levensbeschouwelijke ontzuiling zijn kennelijk niet hetzelfde als ontkerstening.

In de afgelopen jaren werd duidelijk dat

vooral nog de christen-democratie in ons land kan rekenen op steun en instemming van mensen die niet (meer) kerkelijk-gelovig zijn, maar zich wel op de een of andere, vrij algemene manier met christelijke en dus Bijbelse waarden identificeren. Kennelijk is er buiten en, zoals ik zal argumenteren, hopelijk in nauw contact met het kerkelijke christendom een onkerkelijk, ongeorganiseerd, algemeen cultuurchristendom dat zich verwant voelt met de C van het CDA. Na het hoogtij van de verzorgingsstaat waarin het quartaire levensgevoel vrijmachtig kon zinderen, was de bovengenoemde nuchtere zakelijkheid een verademing en een pure noodzaak. Toch moet het CDA als politieke protagonist van een verantwoordelijke samenleving ook voorbij de centen en de procenten nadenken over cultuurontwikkelingen in Nederland en Europa en de eigen plaats en verantwoordelijkheid daarin. Om te beginnen moet het dan zicht krijgen op de eigen identiteit, zo men wil de eigen organisatiecultuur. De centrale vraag is dan de vraag naar de inhoud van de C van het CDA. Daar wil het volgende een bijdrage toe leveren.

Deze bijdrage is, zo zal al snel duidelijk worden, sociologisch en academisch, niet

A.C. Zijderveld (1937) is hoogleraar Algemene sociologie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

theologisch en kerkelijk van aard. Aan het einde van mijn bijdrage zal ik stellen dat die twee niet van elkaar losgemaakt mogen worden. Het zou rampzalig zijn, indien er een scherpe tweedeling binnen de christen-democratie zou ontstaan – die tussen 'oude' en 'nieuwe' christenen.

Cultuur en religie

In zijn nog altijd lezenswaardige essay *'Notes towards a Definition of Culture'* (1948) zegt de Amerikaans-Engelse dichter T.S. Eliot dat cultuur alles met religie te maken heeft. Het gaat in cultuur immers om waarden en normen, om betekenissen en symbolen die de individuen overstijgen – transcenderen. Cultuur in transcendentie: wij als individuen hebben die waarden, normen, betekenissen en symbolen niet uitgevonden, maar ze werden door vorige generaties op ons overgedragen (*tradere* in het Latijn), wij dragen ze weer over op volgende generaties en sterven er eens uit weg. Cultuur is ons transcenderende traditie. Maar cultuur is ook het geheel van vaak rituele gedragspatronen: manieren van denken, voelen en doen die de groep een gemeenschappelijke identiteit en stijl geven: 'Zo zijn onze manieren!' Niet zelden heeft cultuur, geheel afgezien van georganiseerde vormen van religie, een gewijd en ritueel karakter, vaak ook worden de waarden en normen zo vanzelfsprekend en normaal ('natuurlijk') gevonden dat ze een magisch taboe vormen en fel tegen afwijkingen verdedigd worden: de befaamde heilige huisjes die iedere cultuur kent. Eliot heeft gelijk: nog afgezien van kerken, dogma's, riten en geestelijken, is cultuur een religieus fenomeen.

Maar Eliot gaat een stap verder. Wanneer een samenleving nalaat om haar cultuur uitdrukkelijk religieus in te vullen, bijvoorbeeld wanneer zij uitgesproken materialistisch en technocratisch-zakelijk is, dan is zij nog niet zonder meer areligieus. In tegendeel materialisme, technocratie en zakelijkheid zelf worden dan tot een soort godsdienst – een seculier-religieus fer-

ment. Eliot was van mening dat in zo'n geval cultuur snel flauw, krachteloos, nietszeggend wordt. Dan zie je bijvoorbeeld hoe kunstenaars en architecten achter de elkaar snel afwisselende modes aan hollen en de wetenschappen zich verliezen in overgespecialiseerde beuzelarijen.

Eliot was van mening – toen al, kort na de Tweede Wereldoorlog – dat vooral Europa zich moest bezinnen op haar cultuur, op wat haar, ondanks alle verscheidenheid en verschillen, cultureel samenbindt. De samenbindende culturele kracht is in Europa van oudsher het christendom geweest. In zijn essay roept hij op ons daarvan tegenover al het materialisme, alle technocratie en alle zakelijkheid, reenschap te geven.

In een ander spraakmakend boek, *'The Invisible Religion'* (1967) van de godsdienstsocioloog Thomas Luckmann, wordt eveneens de intrinsieke verbondenheid van cultuur en religie onderstreept. Vooral sociologen, zo waarschuwt hij, hebben de neiging om nogal eenzijdig godsdienst in haar georganiseerde vormen – kerken, sekten – te bestuderen. Godsdienst wordt dan gezien als een sector in de maatschappij die in het proces van de modernisering (secularisatie) veel aan omvang en invloed heeft moeten inboeten. Godsdienstsociologie wordt dan gereduceerd tot kerksociologie. Volgens Luckmann is dat een veel te beperkte benaderingswijze. Godsdienst is meer en vaak ook wat anders dan wat er in kerken gebeurt. Naast, achter en vaak ook onder deze kerkelijke, georganiseerde, 'zichtbare' religie is er ook een buitenkerkelijke, ongeorganiseerde en 'onzichtbare' religie. Een dergelijke *invisible religion* zal men, volgens Luckmann, vooral maar niet uitsluitend in volop geïndustrialiseerde en geürbaniiseerde (dus: volop gemoderniseerde) samenlevingen aantreffen. Misschien zijn het wel communicerende vaten: met de afname van de 'zichtbare' religie neemt de 'onzichtbare' in omvang en invloed toe? Het probleem is natuurlijk dat zo'n 'onzichtba-

re', ongeorganiseerde religie zeker kwantitatief-statistisch moeilijk te onderzoeken is.

Wat we van Luckmanns theorie moeten vasthouden is vooral dit: het proces waarin het nog kleine kind tot cultureel (dat wil in de eerste plaats zeggen: sprekend) wezen wordt, is een religieus proces – of beter: is de oorsprong en voedingsbodem voor alle

Met de afname van de zichtbare religie neemt de invloed van de onzichtbare toe.

religievormen. De betekenissen die opgeslagen liggen in de taal, de waarden en normen van de moraal, de manieren van denken, voelen en doen van de omringende samenleving – het gezin op de allereerste plaats! – helpen het kind om het biologische niveau van voor de geboorte te transcenderen: de dwang en gebondenheid van het biologische niveau worden ingeruild voor de vrijheid, de creativiteit, de identiteit en de individualiteit van de hem omringende cultuur. Het is de oorsprong en kern van iedere transcendentie: menswording in de zin van het opstijgen vanuit de biologische gebondenheid naar de cultuur.

De georganiseerde godsdiensten – Hindoeïsme, Boeddhisme, Islam, Jodendom, Christendom, Confucianisme, Shintoïsme, om ons tot de grote wereldgodsdiensten te beperken – geven aan deze culturele transcendentie inhoud en vorm. Sociologisch gezien is dus een georganiseerde godsdienst, ten onzent bijvoorbeeld de Nederlandse Hervormde Kerk of de

Rooms-Katholieke Kerk, een historische verbijzondering van cultuur als algemene godsdienst.

Maar dat is nog niet het hele verhaal. Er gebeurt namelijk zeker in het geval van de wereldgodsdiensten iets merkwaardigs. Zij hebben door de eeuwen heen in hun samenlevingen zoveel invloed gekregen, dat zij de algemene cultuur ervan geheel gingen doordringen. Zo werden de meeste Arabische en vele Afrikaanse landen wat hun dominante cultuur betreft 'islamitisch', de meeste Westerse landen (in Noord, Midden en Zuid Amerika, in Europa) 'christelijk'. India werd dominant 'hindoeïstisch', vele landen in Azië dominant 'boeddhistisch'. Met andere woorden, de wereldgodsdiensten werden naast georganiseerde 'zichtbare' religie ook algemene 'onzichtbare' religie en zetten als zodanig een stempel op de algemene cultuur. Naast en buiten de christelijke kerken werden de Amerikaanse en Europese culturen 'christelijk'. In deze zin kunnen we spreken van een 'cultuurchristendom'.

In dit proces van veralgemenisering verdwijnen de scherpe, dogmatische en ceremoniële kantjes: wat ook vandaag de dag nog in Amerika *'The Protestant Ethic'* wordt genoemd is een vaag-religieus arbeidsethos dat alleen in de verte nog lijkt op het calvinisme waar het oorspronkelijk wel uit voort is gekomen. Kerkelijken en onkerkelijken, protestanten, katholieken en joden kunnen in het kader van de Amerikaanse cultuur door dit vaag-religieuze arbeidsethos geïnfecteerd geraken.

Moderne cultuur en religie

Modernisering is een paraplu-begrip voor een complex geheel van veranderingen: industrialisatie, bureaucrativering, centralisering van politieke macht, verstedelijking, enzovoort. Door al deze processen loopt het volgende heen: de traditionele waarden, normen en betekenissen die vóór de modernisering stoelden op georganiseerde godsdienst – bij ons dus op katholicisme en protestantisme – beginnen te verva-

gen. worden algemeen, maken zich los van de religieuze organisaties. Zij worden wat ons land betreft dus onkerkelijk en verliezen hun fundering in de verzuiling. De mensen worden niet atheïstisch of agnostisch, religieus of anti-religieus, dat wil zeggen religie verdwijnt niet maar vervaagt, wordt algemeen, gaat op in de algemene cultuur die, zoals we zagen, altijd al 'christelijk' was. De Amerikaanse godsdienstsocioloog Robert Bellah noemde een dergelijke algemene, buiten-kerkelijke religiositeit *civil religion* – burgerreligie. Ik spreek liever van cultuurchristendom, al heeft dat het vervelende nadeel van een germanisme. Kortom, modernisering versterkt het tot cultuur worden van de georganiseerde, kerkelijke godsdienst. In Nederland hebben we dit duidelijk kunnen waarnemen in de ontzuiling die ruwweg na 1960 snel om zich heen greep. Het merkwaardige is evenwel dat we organisatorisch in ons land nog steeds verzuild zijn: het onderwijs, de gezondheidszorg en de media bijvoorbeeld zijn ook nu nog langs verticale (door maatschappelijke lagen heensnijdende) levensbeschouwelijke scheidslijnen opgedeeld. Maar de levensbeschouwelijke inhouden van de zuilen zijn inmiddels wel verbleekt, vervaagd, verdampt – dat wil zeggen: gemoderniseerd. Waar staat thans duidelijk en concreet de *K* van de KRO, de KUN en de KUB voor? Wat betekent de *C* van NCRV en CNV? En, om nog een extreem voorbeeld te geven, wat is vandaag de dag nog de betekenis van *VP* in de *VPRO*?

We stoten hier op een merkwaardige paradox: formeel-juridisch (denk aan de stichtingsvorm) en organisatorisch is ons land in vele opzichten nog verzuild, maar materieel-ideologisch – dat wil zeggen: levensbeschouwelijk en cultureel – zijn we ontzuild. We weten nu niet goed meer wat 'katholiek', 'gereformeerd', 'hervormd', 'humanistisch', 'socialistisch' precies inhoudt. Er is een soort oecumenische verdraagzaamheid over ons gekomen die echter voortspuit uit het vervagen van de vroege-

re grenzen: wie echt modern is, is vaag 'christelijk', maar ook best wel 'een beetje humanistisch en socialistisch'. Dit is de culturele grondslag geworden van onze verzorgingsstaat.

Even terzijde het volgende. Dit alles geldt niet voor de islam, die in getal en invloed groeiende tweede godsdienst van ons land. Hier zien we in toenemende mate verzuilingstendenties en wel van oude snit en op oude schaal. Dat is begrijpelijk want in ons land is verzuiling van oudsher het meest geschikte maatschappelijke en politieke middel om te emanciperen zonder daarbij sociaal en economisch ontwrichtend te werken. Naar mijn mening moet deze verzuiling door het CDA ondersteund worden: het heeft er de meeste ervaring mee en kan erbij helpen islamitische inwoners maatschappelijk te integreren. Daarbij is het dan wel van belang dat het CDA weet waar zijn *C* voor staat!

Kortom, ondanks de ontkerkelijking en dankzij de levensbeschouwelijke ontzuiling wordt ons land cultureel niet gekenmerkt door ontkerstening en paganisering: we zijn nog steeds voor het merendeel een 'christelijke' natie. Ook felle on- of anti-kerkelijke mensen (bestaan die eigenlijk nog wel? Was Anton Constandse tijdens zijn leven niet al een fossiel?) bemerken dat ze 'christenen' zijn, als ze geconfronteerd worden met fanatieke moslims (dat is dan meestal buiten ons land gelukkig), of kennis nemen van het nationalistische shintoïsme in Japan. Hoezeer ook in het verleden door christelijke naties geschonden, waarden als verdraagzaamheid, humanitaire zorg en grenzen doorbrekende solidariteit die hun oorsprong in de Bijbel hebben, springen bij dergelijke confrontaties naar voren en maken duidelijk dat Westerse culturen 'christelijk' zijn.

Cultuurchristendom en Europa

In zijn genoemde essay vatte Eliot het samenvallen van cultuur en religie voor wat betreft Engeland geestig samen: bischoppen vormen een intrinsiek onderdeel

van de Engelse cultuur, zoals paarden en honden niet van de Engelse religie kunnen worden losgedacht. Hoe Brits hij zich vaak ook opstelde (dat deed hij waarschijnlijk om zijn Amerikaanse geboorte te verbloemen...), toch was hij cultureel gezien meer Europeaan dan Brit of Amerikaan. Aan het einde van zijn essay – in een Appendix ge-

We zijn nog steeds voor
het merendeel een
christelijke natie.

titeld 'De eenheid van de Europese cultuur' – stelt hij de vooral nu weer belangrijke vraag wat achter en onder die complexe verscheidenheid en veelvormigheid de samenbindende factor is in de Europese cultuur. In een nationale cultuur is dat meestal de taal. Dat geldt niet voor Europa, tenzij men één van de talen (het Engels? het Frans? het Duits?, het Spaans?) als in een dictaat vanuit Brussel tot *lingua franca* uitroept. Eliot zou dat een barbaars idee vinden. Iedere poging om omderwille van een culturele eenheid nationale, regionale en urbane culturen administratief te uniformeren en gelijk te schakelen is gedoemd te mislukken.

Deze culturele eenheid behoeft volgens Eliot helemaal niet gemaakt of geconstrueerd te worden. Zij is er altijd al geweest, alleen zijn volop gemoderniseerde mensen er allengs blind voor geworden. Zij bestond altijd al en zal ook in de toekomst blijven bestaan uit de christelijke traditie(s): 'Het is tegen de achtergrond van het christendom dat al ons denken be-

tekenis heeft. Het is heel goed mogelijk dat een individuele Europeaan niet in de waarheid van het christelijk geloof gelooft. En toch, alles wat deze ongelovige Europeaan zegt, doet en maakt is ontsproten aan zijn erfenis van de christelijke cultuur. De zin en de betekenis van wat hij zegt, doet en maakt, hangen van deze christelijke cultuur af.' Denk voor een moment het christendom uit Europa weg, zegt Eliot, en je denkt aan een Europa zonder cultuur. Je zou dan met veel pijn en moeite weer van voorafaan een cultuur moeten opbouwen, want een kant-en-klare nieuwe cultuur staat je niet ter beschikking. Met zen-boeddhisme of soennitische islam bouw je geen Europese cultuur op. Nee, als je het christendom radicaal uit Europa zou uitbannen (zoals bijvoorbeeld Hitler en Stalin voor ogen stond), dan zou je, in de woorden van Eliot, moeten 'wachten op het groeien van het gras, waarmee de schapen gevoed worden, die de wol moeten leveren, waaruit de nieuwe jas kan worden vervaardigd. Je zou vele eeuwen van barbaarij moeten doorstaan.'

Sedert vorig jaar is de vraag naar de eenheid van de Europese cultuur ineens weer actueel en acuut geworden. Gezien het bovenstaande heeft de christen-democratie bij de beantwoording van die vraag een enorme verantwoordelijkheid. In korte tijd stortte in Oost Europa het ene communistische regime na het andere roemloos in elkaar. Ze waren gefundeerd in een cultuurarm (zoniet ronduit miezerig) materialisme en baseerden zich op een (achteraf gezien verrotte) machtsbasis van bureaucratie en partijnepotisme. De 'zichtbare' religie van de christelijke kerken werd tot vorig jaar gediscrimineerd en geridiculiseerd, de 'onzichtbare' religie die de algemene cultuur van deze landen op penetrante wijze doordrong was een abstracte ideologie vol gemeenplaatsen en plititudes. Deze cultuur ontbeerde iedere overtuigingskracht, ieder gezag, iedere legitimiteit. Zij was door en door on-Europees.

Dat alles is nu weggefallen. Niet alleen

politiek voor wat betreft democratische structuren en procédés, niet alleen economisch voor wat betreft geordende marktverhoudingen, niet alleen maatschappelijk voor wat betreft solidariteit met de zwakkeren en zwaksten, niet alleen technologisch voor wat betreft de totale infrastructuur, doch bovenal ook cultureel voor wat betreft de waarden, normen en betekenissen staan de meeste van deze landen op een punt dat slechter is dan de nieuwe start die wij in West Europa na 1945 moesten maken. Ook al deze onderdelen van de wederopbouw van Midden en Oost Europa moeten wij vanuit Noord Amerika en bovenal vanuit West Europa waar mogelijk en verantwoord hulp bieden. Maar vooral vanuit de christen-democratie moet veel aandacht besteed worden aan de vraag, hoe deze landen onderdeelen kunnen gaan worden van de Europese cultuur.

Die vraag is daarom zo belangrijk, omdat de leegte die de abstracte, plat materialistische cultuur van het communisme heeft achtergelaten op dit moment opgevuld wordt met ontoelaatbare en uiterst gevaarlijke atavismen – bovenal een eng, vaak fascistisch geladen nationalisme en nauw daarmee verbonden brutale vormen van racisme (vooraan wederom het antisemitisme). Juist de christen-democraten uit West Europa moeten met de nog prille christen-democratie in Midden en Oost Europa – en uiteraard in hechte samenwerking met de sociaal-democraten hier en daar – deze gevaren het hoofd bieden. De specifieke inbreng van de christen-democratie is uiteraard het permanent benadrukken en expliciet maken van de grondwaarden van de Europese cultuur, want die zijn in oorsprong en in wezen Bijbels van aard. Als straks in oktober in Europees verband het 10-jarig bestaan van het CDA wordt gevierd, zou hierop een zwaar accent gelegd moeten worden.

Zwakte en gevaar

In het begin van dit essay wees ik er op dat het betoog sociologisch en academisch,

niet theologisch en kerkelijk zou zijn. Ik besef ten volle wat vanuit kerk en theologie de kritiek op de idee van een cultuurchristendom is en mijns inziens ook moet zijn: hier wordt, als we niet oppassen, de bijbels-kerkelijke boodschap aan het modernisme opgeofferd – een krachtige erfenis verkwanseld voor een bord slappe linzensoep. De kritiek kan nog veel feller uitvallen en de politiek er bij betrekken: het begrip cultuurchristendom is meer dan een germanisme, het roept associaties op met het moderne heidendom van de jaren dertig en veertig, toen er ook als dekmantel voor onvoorstelbare barbarijen veel over *Kultur* werd gesproken en geschreven. Trouwens, maar al te gemakkelijk verwordt cultuurchristendom tot een kritiekloze aanpassing aan heersende machten en tot een principeloos aanvaarden van de waan van de dag.

In ben het met deze tegenwerpingen eens maar wil daar toch nog twee opmerkingen aan toevoegen. Ten eerste, het is niet alleen voor wetenschap en politiek slecht om beide te vermengen, het is ook slecht voor kerk en politiek wanneer zij naadloos in elkaar zouden overlopen. Ik ben altijd een fervente tegenstander geweest van een normatieve, dat wil zeggen levensbeschouwelijke en politiek gemotiveerde sociologie en heb me ook steeds gekant tegen een verwetenschappelijking van de politiek. En wat de vermenging van kerk en politiek betreft, weinigen onder ons zullen zich sterk maken voor een theocratie. Natuurlijk staan wetenschap, kerkelijk geloof en politiek niet volslagen los van elkaar, maar geen van drieën zijn er bij gebaat, indien de onderlinge grenzen volledig worden weggevaagd. Zou dat wel gebeuren, dan zou wetenschap al snel in gebral, geloof in geschipper en politiek in opportunisme ten onder gaan. Hoezeer ook verbonden met kerkelijk geloof en de Bijbel, een politieke partij als het CDA is geen kerkelijke partij, zijn partijraad is geen synode, zijn leden en zijn electoraat zijn geen 'CDA-gelovigen', zijn partijprogramma is

geen credo en bevat geen catechismus. Weliswaar geïnspireerd door het Oude en het Nieuwe Testament, is het partijprogramma een politiek programma en is de uitvoering daarvan een zaak van praktische politiek. Wie inderdaad inspiratie put uit de Bijbelse visie op de mensen en hun plaats in de natuur, de samenleving en de geschiedenis en wie deze visie terugvindt in de conceptie van een verantwoordelijke samenleving hoort thuis in het CDA, ook indien hij of zij geen belijdend gelovige (meer) is. Voor cultuurchristendom is naar mijn mening in de kerk geen plaats, al wordt dit bij voorbeeld in het vrijzinnig protestantisme met stelligheid tegengesproken. Maar in een politieke partij die zich als christen-democratie profileert, is er geen enkel bezwaar tegen om ook de 'nieuwe' gelovigen van het cultuurchristendom op te nemen en te laten meewerken aan de verwerkelijking van de christen-democratische idealen.

Maar dit gezegd hebbende – en dat wordt dan de tweede opmerking – moeten we ons er in de partij terdege rekenschap van geven dat de waarden, normen en betekenissen van dit moderne cultuurchristendom zeker vandaag de dag toch buitengewoon algemeen en vaag zijn. Het gevolg daarvan is natuurlijk dat we enerzijds politiek wel goed met die *C* van het CDA kunnen opereren – ook straks in het één wordende Europa – doch anderzijds het gevaar lopen tot vage kretologie te vervallen. Zonder een duidelijke en hechte band met de 'zichtbare', georganiseerde, kerkelijke godsdienst – met kerken, theologen en 'echte' gelovigen die hun stempel op de *C* van CDA blijven drukken – loopt dat cultuurchristendom inderdaad het gevaar

een slappe linzensoep te worden en daar in het CDA mee te slepen. Zeker in het Europa dat in de komende decennia opgebouwd moet gaan worden, is er omderwille van de eenheid van de cultuur waar Eliot het over had, behoefte aan een christen-democratie die voor het zout in de pap zorgt. Modieuze modernisten en verwarving zaaierende post-modernisten lopen er al genoeg rond. Overigens vraagt dit wel van kerk, theologie en 'echte' gelovigen dat zij met klare, Bijbelse taal komen en niet zelf modieus achter theologische en politieke modernismen aanhollen.

In nauw onderling contact zullen de 'echte' gelovigen en de 'nieuwe' christenen in het CDA de uitdagingen van de nabije toekomst moeten oppakken. Voorbij de alledaagse brood-en-boter problemen, voorbij de centen-en-procenten aangelegenheden die natuurlijk ook belangrijk zijn en blijven, moeten we ons buigen over de immense vraagstukken van het nieuwe, steeds meer één wordende Europa en diens plaats in een wereld die door tal van vervlechtingen uiterst complex en interdependent is geworden. Om als krachtige factor in een rechtvaardige en verantwoordelijke mondiale samenleving te kunnen fungeren moet Europa niet alleen politiek slagvaardig en economisch krachtig worden doch bovenal een duidelijke, intern en extern herkenbare cultuur bezitten. Alleen al op cultuurhistorische gronden heeft de christen-democratie voor het laatste een specifieke betekenis en verantwoordelijkheid.

